

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.124>
УДК 94:338(091)“18/19”(045)

Ірина Шандра

д-р. іст. наук, проф.

Харківська державна академія культури
61057, Україна, Харків, Бурсацький узвіз, 4

E-mail: irina_shandra@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

ResearcherID Web of Science: AAY-4824-2020

ПОГЛЯД ЗЗОВНІ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЦАРСТВА ПОЛЬСЬКОГО (друга половина XIX — початок XX ст.)*

В історичних джерелах зустрічаємо численні позитивні відгуки про промисловий розвиток Царства Польського у другій половині XIX ст. навіть від тих осіб, походження й соціальний статус яких заздалегідь визначали їхнє критичне ставлення до Польщі.

Зростаюча конкуренція польських товарів щодо російських у другій половині XIX ст., а також поширеність німецького землеволодіння на польських землях учергове підвищили інтерес імперського уряду до «польського питання». Для вивчення наявної ситуації у 1886 р. за розпорядженням міністра фінансів Миколи Бунге була створена спеціальна «Комісія для дослідження прикордонних фабрик» на території Царства Польського. У висновках цієї комісії, зокрема фабричного інспектора московського округу проф. Івана Янжула, а також наукових працях професора Варшавського університету Григорія Симоненка, економіста Сергія Шарапова зустрічаємо високу оцінку промислового розвитку Царства Польського. У всіх порівнюваних процесах і явищах, як-то: темпи промислового зростання, технічне оснащення підприємств, кваліфікованість робітників, оплата праці, тривалість робочого часу, медицина і страхування на підприємствах, — перевага була на боці Польщі, а не столичного району.

* Джерела для статті опрацьовано в рамках проєкту: Grant na start “Pamiętniki przedstawicieli elit ekonomicznych jako źródło historii społeczno-gospodarczej ziem ukraińskich (w II połowie XIX w. i na początku XX w.)” Університету Миколая Коперника в м. Торунь, Польща (№ 27/DWNN/2023).

Комісія, як і представники російської наукової думки, вважала головною причиною розвитку Царства Польського ефективну економічну політику Російської імперії. На думку проф. Янжула, такі проблеми, як німецьке землеволодіння на польських територіях, контрабанда німецьких товарів на ринок Російської імперії, вигідніші умови розвитку польської промисловості, порівняно з Московським економічним районом, слід було вирішити кардинально, а саме: надати Польщі повну політичну незалежність.

Ключові слова: промисловість, Царство Польське, проф. Іван Янжул, проф. Григорій Симоненко, Лодзь, Сосновець, друга половина XIX ст.

Iryna Shandra

Doctor of History, Professor

Kharkiv State Academy of Culture

4, Bursatsky Descent, Kharkiv, 61057, Ukraine

E-mail: irina_shandra@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

ResearcherID Web of Science: AAY-4824-2020

AN OUTSIDE PERSPECTIVE ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE KINGDOM OF POLAND (Second Half of the Nineteenth — Early Twentieth Centuries)

In historical sources we find numerous positive reviews about the industrial development of the Kingdom of Poland in the second half of the 19th century, even from those persons whose origin and social status predetermined their critical attitude towards Poland.

The ever-increasing competition of Polish goods in relation to Russian in the second half of the 19th century, as well as the growth of German land ownership in Polish lands, once again increased the interest of the imperial government in the “Polish question”. To study the current situation in 1886, by order of the Minister of Finance, Nikolai Bunge, a special “Commission for the study of border factories” was created on the territory of the Kingdom of Poland. In the conclusions of this commission, in particular the factory inspector of the Moscow district, prof. Ivan Yanzhul, as well as in the scientific works of the Warsaw University professor Gregori Simonenko, the reports of the economist Sergei Sharapov, we meet a high assessment of the industrial development of the Kingdom of Poland. In all compared processes and phenomena, such as the rate of industrial growth, the technical equipment of

enterprises, the qualifications of workers, wages, working hours, medicine and insurance at enterprises, success was on the side of Poland, and not the Moscow region.

The Commission, as well as representatives of Russian scientific thought, considered the effective economic policy of the Russian Empire to be the main reason for the development of the Kingdom of Poland. According to prof. Yanzhul, problems such as German land ownership in Polish territories, smuggling of German goods to the market of the Russian Empire, more favorable conditions for the development of Polish industry than the Moscow economic region should be radically resolved, namely: to provide Poland with full political independence.

Keywords: *industry, Kingdom of Poland, prof. Ivan Yanzhul, prof. Gregori Simonenko, Lodz, Sosnowiec, second half of the 19th century.*

У знавців світової дипломатії вміння поляків захищати власні інтереси викликає захоплення і глибоку повагу. Ця нація наполегливо відстоювала свій власний розвиток навіть у складних умовах розділеності й відсутності державності. Мало того, поляки вміли і в таких обставинах виборювати певні покращення свого стану й боронити як національні інтереси загалом, так і їхню економічну складову. У другій половині ХІХ ст. сталася взагалі парадоксальна ситуація, коли через *високий* (!) рівень економічного розвитку Царства Польського деякі науковці радили уряду Російської імперії *позбутися* (!) цієї «провінції», «відділитися від неї кордоном», «надати Польщі повну політичну незалежність». Усе це через успішну конкуренцію польських товарів на ринку столичних районів Російської імперії (московського й петербурзького). Наприкінці ХІХ ст. з ініціативи уряду і столичних фабрикантів було проведено навіть кілька спеціальних обстежень промисловості Царства Польського, аби виявити «нерівні» умови конкуренції та розробити *«заходи проти подальшого штучного розвитку фабрично-заводської промисловості в губерніях Царства Польського»* [курсив наш. — Авт.]¹.

У 1885 р. була опублікована сенсаційна для столичного інформаційного простору брошура публіциста Сергія Шарапова про Лодзь і Сосновець, яка стала результатом його відрядження до Польщі, профінансованого московськими підприємцями². Однобічно перебільшуючи небезпеку польської конкуренції, С. Шарапов замовчував все те, що свідчило проти інтересів його наймачів — московських фабрикантів. Великий резонанс цієї публікації призвів до того, що до столиці посипалися численні скарги представників бізнесу про шкоду польської конкуренції для російських інтересів. Навіть було підготовлено клопотання до міністерства фінансів «про усунення нерівних шансів промислового супер-

ництва»³. Беручи до уваги всі обставини, за рішенням міністра фінансів Миколи Бунге у 1886 р. до Привіслянського краю було направлено спеціальну «Комісію для дослідження прикордонних фабрик». Матеріали і спостереження, зібрані в Царстві Польському, стали основою кількох наукових праць, опублікованих членами цієї комісії⁴.

Серед учасників комісії був професор Московського університету, фабричний інспектор Московського округу Іван Янжул, який підійшов до справи із властивою науковцеві завзятістю. Знаний економіст зі світовим ім'ям проф. Янжул опублікував окрему працю «Очерк исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском», у якій докладно проаналізував економічний розвиток Польщі переважно в ХІХ ст. і навів свої спостереження й матеріали, зібрані під час роботи у складі спеціальної комісії⁵. Окрім того, ним була підготовлена стаття порівняльного характеру щодо робітничого питання в Росії і Царстві Польському, а також низка інших праць і спогадів, де фігурувала інформація про польські землі⁶.

Джерела статистичного характеру мовою цифр змальовують «економічні змагання» Московського економічного району та Царства Польського наприкінці ХІХ ст. Серед авторів — Дмитро Тимірязов (відомий науковець-статистик, член рад кількох міністерств Російської імперії, автор, видавець і редактор багатьох статистичних оглядів), Григорій Симоненко (професор Варшавського університету, редактор видань Варшавського статистичного комітету), Вітольд Заленські (польський економіст і статистик)⁷.

У всіх наведених джерелах знаходимо цінні дані щодо економічного розвитку Царства Польського пореформеного часу. Часто в них містилися вимушені компліменти на адресу розвинутої польської промисловості. Образи «польського промисловця» і «польського робітника», змальовані у спогадах учасників згаданих подій, не йшли ні в яке порівняння з російськими низькопробними аналогами. «Російський чиновник у Польщі» викликав відразу і зневагу навіть у його колег зі столиці. Усі ці пронизливі «погляди ззовні» формують, як не дивно, образ економічно успішного Царства Польського та дозволяють висвітлити господарчий розвиток Польщі наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Конкуренція між Польським і Московським економічними районами і створення спеціальної урядової комісії. Надвиробництво 80-х рр. ХІХ ст. і подальша криза примусили промисловців і уряд Російської імперії серйозно замислитися над наявною ситуацією. Водночас, промисловців Московського району дуже хвилювало питання швидкого розвитку Царства Польського й особливо — зростання кількості фабрик і заводів у прикордонній смузі. Такий стан речей склався з кінця 70-х рр.

XIX ст., коли імперський митний тариф став швидко підвищуватися, як і протяжність залізниць у імперії⁸. Упродовж тривалого часу Московський і Польський економічні райони мирно співіснували як ринки збуту і джерела сировини один для одного. Часто московські промисловці дивилися на підприємства в Царстві Польському як на своєрідних учителів, у яких «багато чого для користі справи можна було запозичити» (Іван Морозов — власник найбільшої текстильної мануфактури в Московській губернії)⁹. Тривала й важка фабрична криза 80-х рр. XIX ст. зробила російських фабрикантів нервовими й чутливими в питаннях конкуренції.

Значний обсяг польських товарів на ринку імперії, небезпідставні підозри контрабанди, німецькі інвестиції і технології на польських землях — усе це значно утискало вигоди підприємців столичного району. Неабияка збентеженість московських фабрикантів співпала в часі ще з двома проблемними з'ясуваннями: 1) про масове відкриття у прикордонних землях Царства Польського іноземних підприємств, викликане політикою протекціонізму; 2) про заходи щодо обмеження іноземного землеволодіння на західних землях імперії¹⁰.

Усі ці обставили спонукали урядовців створити спеціальну «Комісію для дослідження прикордонних фабрик». До її складу увійшли: фабричний інспектор Московського округу, професор Московського університету Іван Янжул, директор Санкт-Петербурзького технологічного інституту проф. Микола Ільїн, доцент Санкт-Петербурзького технологічного інституту Микола Ланговий. Членам комісії належало з'ясувати:

1) які саме галузі промисловості отримали найбільший розвиток у губерніях Царства Польського;

2) які місцеві умови сприяли такому розвитку;

3) який вплив на успіхи промисловості мала участь іноземних техніків, майстрових і робітників, а також залучення іноземних капіталів, матеріалів, палива й машин;

4) як вплинуло підвищення російського митного тарифу в 1877 р. на розвиток промисловості в Польщі¹¹.

У червні 1886 р. члени комісії прибули до Польщі. Вони повинні були обстежити значну кількість промислових підприємств, що намагалися зробити з особливою ретельністю і скрупульозністю.

Особливості економічного розвитку Царства Польського у другій половині XIX ст. Комісія оглянула переважно Лодзь і Сосновець з околицями. Коментарі й висновки членів комісії про польську промисловість мають значний інтерес, відрізняються непідробним бажанням розібратися в наявній ситуації. У спогадах членів комісії Лодзь охарактеризоване як «місто фабрик»: «Лодзь — не містечко, а ціле городище або точніше величезна фабрика» (проф. І. Янжул). Наголошуючи на

високій концентрації промислового виробництва, члени комісії указували і на всі проблеми промислового міста: «Прокопчена, задимлена Лодзь із її вкрай отруєною, вонючою річкою Лудкою й витягнутою в одну безкінечну вулицю (Петроковську) фігурою міста, справляла на нас важке, гнітюче враження»¹².

Особливу увагу було приділено Сосновцю — прикордонному населеному пункту, де земля переважно належала іноземцям, де найбільше була розвинута іноземна промисловість, і найбільше виникало нарікань у московських промисловців. «Сосновець — це зовсім задимлене й закопчене поселення, ще більш непривабливе, ніж м. Лодзь», — такий нецікавий вигляд у матеріалах обстеження мав польський промисловий центр¹³.

Перше, що відзначали столичні гості, — це дійсно швидкий розвиток польської промисловості. Такий само висновок робив і професор Варшавського університету Григорій Симоненко: «За станом промисловості, сільського господарства і врешті-решт грамотності Царство Польське безперечно посідає одне з перших місць серед інших провінцій Російської Імперії»¹⁴. За період із 1879 по 1883 р. в імперії промисловість зросла в різних галузях на 92 і до 239%, тоді як у Царстві Польському — на 100 і до 1 000% і навіть більше¹⁵.

Подібні дані зустрічаємо і в дослідженнях польських учених. За підрахунками Вітольда Заленські, якщо в 1857 р. загальний обсяг промислового виробництва в Царстві Польському складав близько 53 млн руб., то в 1873 р. — понад 106 млн руб.¹⁶

Головну причину такого зростання російські чиновники й учені вбачали у значному надходженні іноземних інвестицій, технологій і робітників, а також у наданні польським підприємствам іноземних кредитів (переважно німецьких) під менші, ніж у Росії, відсотки. Суттєве значення для підйому місцевої промисловості мала діяльність Польського банку, «цього велетенського важеля промисловості»¹⁷. Крім того, польські фабриканти мудро використали активне будівництво залізниць у 60–80-х рр. ХІХ ст. — польське виробництво в цей час зростало в 3–4,5 рази швидше, ніж російське. Серед переваг польської промисловості також було виділено: якість робочої сили, дешевизна палива, кращі під'їзні шляхи й техніка, нижчі витрати на основний капітал (ціна землі, будівель, машин), нижчі місцеві податки, ніж у Московському районі¹⁸ (ті само висновки в критичнішій формі знаходимо й у Сергія Шарапова¹⁹).

Як було відзначено інспекторами, промисловість Царства Польського базувалася переважно на кам'яному вугіллі, яке було значно дешевшим, ніж у столичних районах: місцеве — від 2,15 руб. за пуд, іноземне — від 7,22 руб.²⁰ Порівнявши витрати палива на одиницю продукції, комісія

дійшла висновку, що палива в Польщі витрачалося удвічі менше (!), ніж на фабриках Московської губернії.

Не уникнули уваги російських представників і особливості митного тарифу на землях Царства Польського: при ввозі до Польщі з Росії тариф становив 15%, при ввозі до Росії з Польщі — лише 1%. Іноземні товари з польським клеймом завозили до Росії за тим само низьким тарифом, що й для Польщі — 1%. На думку проф. Янжула, «Польща була великим монополізованим ринком як для власних продуктів, так і для привезених нею іноземних. Від усього іншого світу Росія була огорожена високою стіною заборонного тарифу, і тільки Польща була воротами в цій суцільній стіні й до того ж воротами погано захищеними! [курсив наш. — Авт.]»²¹. Об'єктивно, що із запровадженням високого ввзного тарифу доступ багатьом іноземним товарам на російський ринок був закритий. Сировина ж була обкладена незначним митом, що очікувано викликало перенесення виробництв у кордони імперії, у т. ч. і на прикордонні польські території.

Великий клопіт у столичних інспекторів викликали німецькі заводи на польських землях. У своєму «Очерке исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском» проф. Янжул не без уїдливості зазначав: «За властивостями національного характеру або з інших причин, поляки, напевно, ніколи не проявляли великої схильності до промислових і торгових занять, які завжди залишали або іноземцям, або ж євреям»²².

Яскравим прикладом проблеми німецьких заводів на прикордонних польських землях була Мирківська паперова фабрика Велюньського повіту Калишської губернії. Розташована на прикордонній річці Просна фабрика займала своїми будівлями обидва береги річки: з російського боку — ворота фабрики, з німецького — хвіртка; всі робітники були з пруського села. Митне відомство серйозно побоювалося використання цієї фабрики для організованої контрабанди. В Калише було кілька фабрик і ремісничих закладів, які підозрювалися в контрабанді. На прикордонних польських територіях виробництво відкривалося тільки для прикриття. Увесь товар завозився контрабандою, на ньому ставилися бирки місцевого виробництва, і така продукція збувалася в обхід митного обкладення. Також у безпосередній близькості від пруського кордону розташовувалася ціла низка винокурних підприємств, що мимохіть викликало підозри²³. Однак, випадки контрабанди було дуже важко довести, і представникам урядової комісії не вдалося зафіксувати таких протиправних дій.

Царство Польське й Московський економічний район: порівняльний аналіз. Члени комісії мали можливість на власні очі порівняти

різні явища промислового життя Центральної Росії та Польщі. Впадали в очі польські дороги, точніше — їх закономірна відсутність, як і в інших володіннях імперії. Проїжджі дороги з російського боку «усюди були огидні, і подорож здійснювалася постійно з небезпекою бути перекинутим», «вздвож російського кордону добрих шосейних доріг і залізниць немає» — такими були враження членів комісії²⁴. Вихід із ситуації столичні гості за прикладом місцевого населення знаходили в такий спосіб: переїжджали на пруську сторону, їхали чудовими пруськими дорогами, а потім поверталися на російський бік. У результаті такого хитромудрого маршруту, хоч і робили гак і кілька разів перетинали державний кордон, мандрівники швидше і зручніше діставалися необхідного пункту слідування.

Неприємні враження у членів комісії залишилися й від російських чиновників у Польщі. Плітки й чутки у Привіслянському краї рясніли подробицями про хабарництво, злісне потурання контрабанді й численні зловживання російських призначенців. Ось кілька цитат зі звіту московського фабричного інспектора проф. Івана Янжула:

«Якими незадовільними чиновниками Росія наповнює свої околиці, завдаючи суттєвої шкоди зв'язку й об'єднанню інтересів останніх із рештою Росії»;

«Взагалі російські чиновники в Польщі — з нікчемних, що дуже прикро»;

«У Польщі зібраний, напевно, екстракт і квінтесенція нашого чиновницького бидла..., тут немає майже жодного чиновника, який не був би хабарником»²⁵.

Російське бюрократичне свавілля й чиновницьке неподобство в Царстві Польському траплялися так часто, що члени урядової комісії на собі відчували численні порушення. Наприклад, таємниці поштової кореспонденції не дотримувалися, листи відкривалися, прочитувалися й надходили до адресата навіть без конвертів, а то і взагалі кореспонденція «губилася».

Суттєво дисонували з цими неприємними спогадами характеристики, якими нагороджували столичні гості поляків. «Нічого, крім похвали не можу сказати про поляків», — так писав про місцеве населення Царства Польського проф. Янжул²⁶. У спогадах гірничого інженера Олександра Феніна поляки зустрічаються у стійкому визначенні «друзі-поляки», їх самих інженер-практик, винахідник і успішний підприємець Фенін називав «хорошими техніками, чудовими організаторами й адміністраторами промислових підприємств», які мали «чудове технічне й комерційне розуміння справи»²⁷. У звіті спеціальної комісії зустрічаємо ще й такі слова: «Поляки справляли враження розумних і цікавих людей; дивувала

ласка й доступність, з якою вони приймали гостей». Місцеві промисловці ставили членам комісії питання, які тих збентежували, наприклад:

1) «Чому ви [росіяни] до нас не відправляєте хороших професорів, як ми вам колись відправили Спасовича, а більше поганих?»;

2) «Чому уряд звертає увагу на обопільні нападки конкурентів і не звертає жодної уваги на багато чого важливішого для інтересів торгівлі і промисловості цілої країни, як, наприклад, розумніше і правильніше представництво наших торгових інтересів за кордоном, яке здійснюється майже усюди такими нетямущими в цій справі людьми, як російські консули?!...»²⁸.

Усі ці зауваження польських промисловців залишалися без відповіді і для самих російських чиновників, а зібрані матеріали викликали в них двояке враження: від захоплення й поваги до польських промисловців і промисловості до бажання примусити Польщу заплатити за всі ті економічні блага, створені, на їхню думку, імперським урядом (за формулюванням проф. Янжула — «багатомільйонний борг Польщі Російській Імперії за створення і столітнє утримання її промисловості»²⁹). За визначенням Янжула, всі «вигоди» польської промисловості виникли виключно «завдяки злиттю з Росією», а «благородна Росія наклала на себе величезний тягар у п'ятнадцять разів більший, ніж на приєднану країну»³⁰.

Робітниче питання у столичному районі і в Царстві Польському. Особливу увагу члени комісії приділили робітничому питанню. Під час обстеження Царства Польського виявилось, що робітник чоловічої статі отримує в Польщі на третину більше, ніж у Центральній Росії, малолітні — на 2/3 більше. Значно відрізнялась у Польщі оплата праці жінок — на 3/4 більше, ніж на тих само виробництвах у Росії³¹.

На відміну від російських територій, у Польщі термін виплат був здавна регулярним — або двотижневий, або тижневий; виплати завжди здійснювалися тільки грошима. Штрафи з робітників стягувалися в Польщі набагато рідше і через меншу кількість підстав, часто поверталися робітниками в тому або іншому вигляді (напр., внески до кас взаємодопомоги).

Відносини між робітниками й господарями в Польщі були, за спостереженнями членів комісії, «більш нормальними». Польські робітники відрізнялися більшою кваліфікованістю й освіченістю, ніж російські. Така ситуація склалася, по-перше, через значну кількість німецьких робітників у Польщі, а по-друге, вищу грамотність населення Польщі, ніж Росії. Якщо в Росії, і то на кращих фабриках, відсоток грамотних складав не більше 36, то на польських середній показник сягав 45, а в Сосновцю і Варшаві й того більше — 65%³².

У матеріалах обстеження було відзначено і кращі умови праці на польських підприємствах, ніж на російських. Тривалість робочого часу на польських фабриках у 80-х рр. XIX ст. складала 10–12 годин, водночас на московських — 12–14 годин на добу. Якщо взяти до уваги річну працю, то за вирахуванням свят польський робітник перебував на підприємстві 292 дні, а російський — 285³³. А проте, у перерахунку на годинну працю, польський робітник працював меншу кількість годин на рік.

На подив урядових представників у Польщі були абсолютно відсутні фабричні лавки, які завдавали чимало клопоту в російській промисловості. Оскільки більшість польських підприємств було розташовано в містах, то постачання робітників продовольством було питанням приватної конкуренції.

Медичне обслуговування на фабрично-заводських підприємствах Царства Польського так само суттєво відрізнялося від російських порядків. З одного боку, фабричних лікарень тут взагалі не було (як це було в більшості районів імперії), а витрати на лікаря й медикаменти були покладені на самих робітників. Однак, питання охорони здоров'я тут вирішувалося за допомогою Krankenkassen — кас для хворих, запозичених із практики німецької промисловості. Ці каси існували на внески робітників і власників, а також штрафні відрахування; за допомогою таких кас робітникам не тільки надавалися кошти на медичну допомогу, а й здійснювалися виплати непрацевдатним, а також пенсії родинам загиблих на виробництві. У такий спосіб, у Польщі фабричний робітник шляхом самоорганізації отримував кращу медичну допомогу і в певному розумінні страхування на випадок каліцтва або смерті.

Загалом, робітниче питання в Царстві Польському було вирішено значно краще, ніж у центральних районах імперії. Постійні кадри робітників у Польщі на той час уже склалися, чого не можна було сказати про більшість сезонних робітників Московського району. Висновок комісії був таким: кращі умови праці польського робітника й загальний позитивний характер відносин між промисловцями й робітниками має безпосередній вплив на вищу продуктивність польських підприємств і якість польських товарів.

* * *

Погляд зі сторони є завжди цікавим, претендує на виваженість і об'єктивність. А якщо це погляд конкурентів або, як мінімум, зацікавлених осіб, то позитивних висновків навряд чи слід очікувати. Однак, у історичних джерелах зустрічаємо численні позитивні відгуки про промисловий розвиток Царства Польського у другій половині XIX ст. навіть від тих осіб, які мусили би мати упереджене ставлення до Польщі.

Висновки спеціальної «Комісії для дослідження прикордонних фабрик» (1886 р.), особливо фабричного інспектора Московського округу проф. Івана Янжула, а також наукові праці професора Варшавського університету Григорія Симоненка, економіста Сергія Шарапова однакові в оцінках польської промисловості як високорозвинутої. Образи «польської промисловості», «польського промисловця», «польського робітника» в цих джерелах позитивні, а рекомендації, як мінімум, неочікувані.

Загальна думка комісії щодо конкуренції польських товарів була такою: «Всі побоювання московських фабрикантів сильно перебільшені» [курсив наш. — Авт.]³⁴. А от проблему німецького землеволодіння на польських територіях, контрабанду німецьких товарів на ринок Російської імперії, вигідніші умови розвитку польської промисловості, порівняно з Московським економічним районом, на думку проф. Янжула, слід було вирішити кардинально, а саме: надати Польщі повну політичну незалежність. Спогади проф. Янжула про роботу спеціальної комісії 1886 р. закінчуються обґрунтованим, на його думку, економічним висновком: «Для задоволення російських інтересів, замість автономії, слід надати Польщі повну політичну незалежність і трактувати її як іноземну державу, відділитися від неї митною межею із загальним імперським тарифом» [курсив наш. — Авт.]. І далі дуже неочікувана як для російського професора й фабричного інспектора пропозиція: «Навіть повне політичне відокремлення від Росії Царства Польського є вигіднішим і безпечнішим для нас [росіян] економічно, ніж автономія всередині імперського кордону» [курсив наш. — Авт.]. Навряд чи така ідея могла зустріти заперечення не тільки польських промисловців, а й усього польського суспільства.

У своїх наукових працях що проф. Янжул, що проф. Симоненко свідомо наголошували на значному розвитку польської промисловості у другій половині XIX ст. За їхнім спільним твердженням, «правильність цього факту в кожного перед очима»³⁵, але головна причина цього промислового розвитку Польщі, на їхню думку, полягала у правильній політиці російського уряду по відношенню до провінцій. «Промисловість Царства Польського є дитям урядової опіки й багаторічної турботливості російської держави, напоєне й годоване значною мірою на російських хлібах і за рахунок російських споживачів» [курсив І. Янжула]³⁶ — у цих словах науковець наче не бачить своїх же попередніх тез про іноземні інвестиції, технології, трудові ресурси та загальну економічну доцільність промислового виробництва на землях Царства Польського. На жаль, відданість імперії, часто шкодить науковій об'єктивності.

¹ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. Санкт-Петербург: Тип. Акционер. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1907. 229 с. С. 123.

² Шарапов С.Ф. Доклад Московскому отделению Общества для содействия русской промышленности и торговле секретаря Отделения С.Ф. Шарапова о поездке по поручению Отделения в губернии Царства Польского: [рукопись]. Москва, 1885; Шарапов С. «Почему Лодзь и Сосновцы побеждают Москву?». Публичная лекция. Москва, 1885.

³ Шарапов С.Ф. Доклад Московскому отделению Общества для содействия русской промышленности и торговле секретаря Отделения С.Ф. Шарапова о поездке по поручению Отделения в губернии Царства Польского. С. 2, 130.

⁴ Отчеты членов комиссии по исследованию фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. Ч. I. Отчет проф. И.И. Янжула. Ч. II. Отчет Н.П. Ильина и Н.П. Лангового. Санкт-Петербург, 1888. 419 с.

⁵ Янжул И.И. Очерк исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и К^о, 1887. 238 с.

⁶ Янжул И.И. Фабричный рабочий в средней России и Царстве Польском: по личным наблюдениям и исследованиям. *Вестник Европы*. 1888. Т. 1. [кн. 1/2, январь/февраль]. С. 785–811.

⁷ Тимирязев Д.А. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов [Карты]. Вып. 1: Промышленность, обрабатывающая волокнистые вещества. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1869. 44 с.; Симоненко Г.Ф. Сравнительная статистика Царства Польского и других европейских стран. Варшава: Тип. Мед. Газеты, 1879. Т. 1. 562 с.; Załęski W. Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1876. 349 s.

⁸ Pietrzak-Pawłowska I. Przewrót orzemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r. *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*. Pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, 1970. S. 33–72. S. 43, 48.

⁹ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. С. 118.

¹⁰ Там же. С. 113.

¹¹ Там же. С. 123.

¹² Там же. С. 134.

¹³ Там же. С. 140.

¹⁴ Симоненко Г.Ф. Сравнительная статистика Царства Польского. Обработана Витольдом Залеским. Народонаселение и экономические отношения. Варшава, 1876 = Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Opracowana przez Witolda Załęskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne. Warszawa, 1876. [Рец. Григорий Симоненко]. С. 1.

¹⁵ Янжул И.И. Очерк исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. С. 5; Тимирязев Д.А. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов [Карты]. Вып. 1: Промышленность, обрабатывающая волокнистые вещества. С. 37–44.

¹⁶ Załęski W. Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne. S. 143.

¹⁷ Янжул И. И. Очерк исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. С. 17.

¹⁸ Kowalski K. *Wojna Moskwy z Łodzią. Ludzie i pieniądze: 1794–1914*. Warszawa, 2020. № 4. S. 77–80. S. 79.

¹⁹ Шарапов С.Ф. Доклад Московскому отделению Общества для содействия русской промышленности и торговле секретаря Отделения С.Ф. Шарапова о поездке по поручению Отделения в губернии Царства Польского. С. 4–8.

²⁰ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. С. 156.

²¹ Янжул И.И. Очерк исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. С. 28.

²² Там же. С. 7–8.

²³ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. С. 133.

²⁴ Там же. С. 129.

²⁵ Там же. С. 134, 136, 139.

²⁶ Там же. С. 146.

²⁷ Фенин А. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага: Русский институт в Праге, 1938. С. 120, 121.

²⁸ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. С. 147.

²⁹ Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. Санкт-Петербург: Типография Т-ва п. ф. «Электро-Типография Н. Я. Стойковой», 1911. Вып. 2. С. 113.

³⁰ Там же. С. 110, 111.

³¹ Янжул И.И. Фабричный рабочий в средней России и Царстве Польском: по личным наблюдениям и исследованиям. С. 792.

³² Там же. С. 794.

³³ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. С. 158.

³⁴ Там же. С. 153.

³⁵ Симоненко Г.Ф. Сравнительная статистика Царства Польского и других европейских стран. С. 329.

³⁶ Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. С. 113.

REFERENCES

1. Fenin, A. (1938). *Vospominaniia inzhenera. K istorii obshchestvennogo i khoziaistvennogo razvitiia Rossii (1883–1906 gg.)*. Praga: Russkii institut v Prage [in Russian].
2. Ianzhul, I.I. (1888). *Fabrichnyi rabochii v srednei Rossii i Tsarstve Polskom: po lichnym nabliudeniiam i issledovaniiam*. *Vestnik Evropy*, 1, 785–811 [in Russian].
3. Ianzhul, I.I. (1907). *Iz vospominanii i perepiski fabrichnogo inspektora pervogo prizyva*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Akts. Obshch. Brokgauz-Efron [in Russian].
4. Ianzhul, I.I. (1887). *Ocherk istoricheskogo razvitiia fabrichno-zavodskoi promyshlennosti v Tsarstve Polskom*. Moskva: Tip. A. I. Mamontova i K° [in Russian].
5. Kowalski, K. (2020). *Wojna Moskwy z Łodzią. Ludzie i pieniądze: 1794–1914*, 4, 77–80 [in Polish].
6. *Otchetny chlenov komissii po issledovaniiu fabrichno-zavodskoi promyshlennosti v Tsarstve Polskom*. (1888). (Vols. 1–2). Sankt-Peterburg [in Russian].
7. Pietrzak-Pawłowska, I. (1970). *Przewrót orzemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r. Uprzemysłowanie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN [in Polish].

8. Sharapov, S.F. (1885). *Doklad Moskovskomu otdeleniiu Obshchestva dlia sodeistviia russkoi promyshlennosti i torgovle sekretaria Otdeleniia S. F. Sharapova o poiezdke po porucheniiu Otdeleniia v gubernii Tsarstva Polskogo: rukopis*. Moskva [in Russian].
9. Sharapov, S. (1885). *Pochemu Lodz i Sosnovtsy pobezhdaiut Moskvu? Publichnaia lektiia*. Moskva [in Russian].
10. Simonenko, G.F. (1879). *Sravnitelnaia statistika Tsarstva Polskogo i drugikh evropeiskikh stran*. (Vol. 1). Varshava: Tip. Med. gazety [in Russian].
11. Simonenko, G.F. (1877). *Statystyka porownawcza Królestwa Polskiego. Opracowana przez Witolda Załęskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne*. Warszawa 1876. Sankt-Peterburg [in Russian].
12. Timiriazev, D.A. (1869). *Statisticheskii atlas glavneishikh otraslei fabrichno-zavodskoi promyshlennosti Evropeiskoi Rossii s poimennym spiskom fabrik i zavodov. Karty*. (Vol.1). Sankt-Peterburg: Tip. t-va Obshchestvennaia polza [in Russian].
13. Vospominaniia, I.I. (1911). *Ianzhula o perezhitom i vidennom v 1864–1909 gg*. (Vol. 2). Sankt-Peterburg: Tipografiia T-va p. f. Elektro-Tipografiia N. Ia. Stoikovoii [in Russian].
14. Załęski, W. (1876). *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne*. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa [in Polish].